

SİYASİ KRİZ SÜRECİNDE TÜRKİYE-ALMANYA EKONOMİK İLİŞKİLERİ: DIŞ TİCARET, DOĞRUDAN YATIRIM VE TURİZM *

TURKISH-GERMAN ECONOMIC RELATIONS IN THE POLITICAL CRISIS: FOREIGN TRADE, TOURISM AND DIRECT INVESTMENT

Orhan KANDEMİR[†]
Selin PURTUL[‡]
Derya AYHAN[§]

Öz

Türkiye'nin Almanya ile olan ekonomik ilişkileri diğer birçok ülke ile olan ekonomik iliŐkilerine göre daha önemlidir. Çünkü bir taraftan Almanya'da önemli sayıda Türk vatandaşı yaŐamakta iken, diğer taraftan Almanya Türkiye'nin önemli bir ticaret ortağı konumundadır. Bunun yanında Türkiye'nin AB'ne tam üyelik süreci de iki ülke arasındaki ilişkilerin önemini arttıran bir diğer husustur. Bu kapsamda çalışmanın amacı; iki ülke arasında son dönemde ortaya çıkan krizin, mevcut ekonomik ilişkileri ne ölçüde etkilediğini tespit etmektir. Bu amaca ulaşmak için özellikle son dönemdeki ekonomik ilişkiler; ticaret, turizm, doğrudan yabancı sermaye yatırımları gibi temel alanlarda ele alınmış ve iki ülke arasındaki krizin bu alanlardaki karşılıklı ilişkileri nasıl etkilediği değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dış Ticaret, Doğrudan Yabancı Sermaye Akımları, Turizm.

Jel Kodları: F10, F21, Z30.

Abstract

Turkey's economic relations with Germany are more important than their economic relations with many other countries. Because, on the one hand, a significant number of Turkish citizens live in Germany, on the other hand Turkey is an important trade partner of Germany. Besides, Turkey's EU full membership process is another element that enhances the importance of bilateral relations. The purpose of studying in this context is; to determine the extent to which the recent crises between the two countries affected the existing economic relations. In order to achieve this aim, especially the recent economic relations; trade, tourism, foreign direct investment covered in key areas such as and tried to assess how the crisis between the two countries affected mutual relations in these areas.

Keywords: Foreign Trade, Foreign Direct Capital Flows, Tourism.

Jel Codes: F10, F21, Z30.

*Bu çalışma, 17-20 Mayıs 2018 tarihinde düzenlenen, II. Uluslararası Sosyal ve BeŐeri Bilimler Berlin Konferansı'nda sunulan ve özet metni basılan "*Türkiye-Almanya Ekonomik İliŐkilerinin KarşılaŐırmalı Analizi*" isimli bildirinin genişletilmiş tam metin halidir.

[†] Dr. Öğretim Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, okandemir@kastamonu.edu.tr

[‡] Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD., selinpurtul1301@gmail.com

[§] Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD., deryaayhan92@hotmail.com

Giriş

1929 krizine çözüm bulan ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında uygulanan Keynesyen politikalar sayesinde Avrupa ülkelerinde hızlı bir büyüme süreci yakalanmıştır (Kandemir, 2011). 1945-1970 yılları arasında altın çağ olarak adlandırılan bu dönemde özellikle batı toplumlarında refah devleti anlayışı en üst düzeye çıkmıştır (Bozkır Serdar, 2013:33). İkinci dünya savaşı sonrasında ABD'nin desteği ile yeniden inşa ve yapılanma sürecine giren Batı Avrupa ülkelerinin işgücü ihtiyacı artmıştır (Artukoğlu, 2005).

Batı Avrupa ülkeleri, ihtiyaç duydukları işgücünün tamamını ekonomik olarak nispeten daha az gelişmiş İtalya, İspanya ve Portekiz gibi Güney Avrupa ülkelerinden karşılayamadıkları için Türkiye'ye yönelmişlerdir. Bu dönemde Türkiye birçok Batı Avrupa ülkesi için işçi ihtiyacının giderilmesinde cazip bir ülke haline gelmiştir. Türkiye, bu süreçte önce 1961'de Federal Almanya (Batı Almanya) ile ikili anlaşma yaparak işçi göndermeye başlamıştır. Bu anlaşma süreci daha sonra diğer gelişmiş Batı Avrupa ülkeleri ile de tekrarlanmıştır (Temizgüney, 2017:600-601).

Aslında bu işgücü akımları Kandemir (2011)'in de vurguladığı üzere Lewis (1954)'in düşüncelerini destekler biçimde şekillenmiştir. AB ülkeleri, tarihsel süreçte sanayilerinin ihtiyaç duyduğu işgücünü, önce ulusal işgücü piyasalarından karşılamaya çalışmışlar, iç piyasaları yetersiz kaldığında ise, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere işgücü talep etme yoluna gitmişlerdir. Bu süreç 1973 yılında ortaya çıkan petrol krizine kadar devam etmesine karşın, kriz sonrası dönemde AB ülkeleri yabancı işçi alımını durdurarak sadece Avrupa Topluluğu ülkelerinin vatandaşlarını işçi olarak kabul etmişlerdir. Kriz sonrası dönemde yabancı işçi alımının durdurulması AB Ülkelerini, Lewis (1954)'in ifade ettiği gibi yatırımlarını geliştirmekte olan ülkelere kaydırarak ucuz iş gücünden yararlanmaya sevk etmiştir (Kandemir, 2011).

Tarihsel süreçte Türkiye'den Almanya'ya yönelen işçi göçü nedeniyle Almanya'daki Türk vatandaşı sayısı önemli düzeye ulaşmıştır. Dünya Bankası (2016) verilerine göre, mevcut göçmen stoku dikkate alındığında, 2013 yılı itibari ile dünyadaki en önemli göç koridorlarından birisi 1,5 milyon göçmenle Türkiye-Almanya göç koridorudur (World Bank, 2016:5). Yine Dünya Bankası (2011) verilerine göre 2010 yılında yaklaşık 2,7 milyon olan bu rakamın düşmesinde Türk kökenli nüfusun Alman vatandaşlığına geçmesi etkili olmuştur.

Federal İstatistik Dairesi'nin rakamlarına göre Almanya'nın 2013 yılı itibariyle toplam nüfusu 80 milyon 611 bin olup, bu rakamın içinde 16 milyon 500 bin göçmen ve göçmen kökenli kişi bulunmaktadır. Dolayısıyla toplam göçmenler, nüfusun yaklaşık yüzde 20,5'ini oluşturmaktadır. Bu göçmenlerin ise yaklaşık 2,8 milyonu Türk kökenlilerden oluşmaktadır (Hastürk, 2016). Bu kapsamda bir hesaplama yaparsak Türk kökenlilerin genel nüfusa oranı yaklaşık %3,5 civarındadır. Almanya'da önemli sayıda Türk kökenli vatandaş yaşamasının yanında Almanya Türkiye'nin önemli bir ticaret ortağı konumundadır. Türkiye'nin AB'ne tam üyelik süreci de iki ülke arasındaki ilişkilerin önemini arttıran bir diğer husustur.

Fakat iki ülke arasında son dönemde yaşanan siyasi bir kriz mevcut olup, bu krizin ortaya çıkış sürecini şu şekilde özetleyebiliriz (Özdemir, 2017);

- İki ülke arasındaki ilişkileri geren önemli olaylardan birisi 2016/Haziran ayında Almanya Federal Meclisi'nin, 1915 olaylarını 'soykırım' olarak niteleyen tasarımı kabul etmesiyle başlamıştır. Bu nedenle Türkiye, Alman milletvekillerinin İncirlik Üssü'nü ziyaret talebine karşın gerekli izni ilk aşamada vermemiş, daha sonra Eylül ayında Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Almanya Başbakanı Merkel'in G20 zirvesinde bir araya gelmesinin ardından ziyarete yeşil ışık yakılarak, Alman vekiller ekim ayında İncirlik Üssü'nü ziyaret etmişlerdir.
- 15 Temmuz'da yaşanan başarısız darbe girişiminin ardından Almanya'nın Köln kentinde düzenlenen "Darbeye Karşı Demokrasi Mitinginde" Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın video konferans mesajına izin verilmemesi de ilişkileri geren bir diğer husus olmuştur.
- Alman gazetesi Die Welt'in Türkiye muhabiri Deniz Yücel'in tutuklanmasının ardından Almanya'daki bazı siyasetçiler, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Almanya'ya girmesinin yasaklanmasını ve Türk hükümet yetkililerinin Almanya'da düzenleyeceği toplantıların iptal edilmesini teklif etmişlerdir. Bu tartışmalar üzerine önce Adalet Bakanı Bekir Bozdağ'ın Gaggenau kentinde, 16 Nisan'daki referandum ile ilgili düzenleyeceği toplantı daha sonra da Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekci'nin Köln kentine bağlı Frechen'de yapacağı toplantı iptal edilmiştir.
- Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, bahsedilen referandum kampanyası etkinliklerinin iptal edilmesini 'Nazi dönemine' benzetmiş bu durum Almanya'nın tepkisine yol açmıştır (Özdemir, 2017).
- Bunların yanında 15 Temmuz'daki darbe girişimi sonrası Almanya'ya iltica talebinde bulunan, aralarında üst rütbeli Türk askerleri ile diplomatların da bulunduğu kamu görevlilerine iltica hakkı tanınması, Berlin ile Ankara arasında gerginlik yaratan bir diğer konu olarak göze çarpmaktadır (Gazete Duvar, 2017).

Bu kapsamda çalışmanın amacı; iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin boyutunu ve son dönemde iki ülke arasında ortaya çıkan siyasi krizin, mevcut ekonomik ilişkileri ne ölçüde etkilediğini ortaya koymaktır. Bu amaca ulaşmak için iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler; ticaret, turizm, doğrudan yabancı sermaye yatırımları gibi temel alanlarda ele alınarak değerlendirilecektir. Fakat ekonomik ilişkilerin seyri siyasi ilişkiler yanında diğer birçok faktörden de etkilendiği unutulmamalıdır. Bu durum çalışmanın sınırlılığı olarak değerlendirilebilir.

1. Siyasi Krizlerin Ekonomik İlişkilere Etkisi

Kriz normal veya stabil olmayan bir durumu ifade eder. Sosyal ilişkilerde krizler kaotik durumlardır. Krizler genellikle aniden ortaya çıkar ve bir sistemin rutin işleyişini bozar. İnsanlar devletler veya organizasyonlar krizi yaşayabilir (İşyar, 2008:2).

Uluslararası iktisat politikası izlenen dış politika ile yakından ilgilidir. Genellikle dost ülkeler ile olan ticari ilişkiler verilen taviz veya teşviklerle daha fazla geliştirilmeye çalışılır (Seyidoğlu, 2013:145). Buna karşın iki ülke arasındaki ilişkilerin bozulması doğal olarak ekonomik ilişkileri de olumsuz etkileyecektir. Can vd. (2018)'nin de ifade ettiği gibi özellikle iki ülke arasında yaşanabilecek politik krizler ülkelerin ticari faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemektedir (Can vd., 2018). Örneğin Hindistan ile Pakistan arasında ya da Orta Doğu'nun büyük bir kısmında yaşanan sınırlı ticari entegrasyon, ülkeler arasındaki çatışan siyasi çıkarların ekonomik ilişkileri olumsuz yönde etkileyeceğini gösteren iyi bir örnektir (Kastner, 2007).

Bu konuda Türkiye ile ilgili yapılan çalışmalarda genellikle Rusya krizi ve ekonomik etkileri ele alınmıştır. Rusya krizinin üzerinde durulan ekonomik etkilerinde ise dış ticaret ve turizm konularına odaklanıldığı görülmektedir. Örneğin Can vd. (2008) yaptıkları çalışmalarında, Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na ait uçağı 24 Kasım 2015 tarihinde düşürmesi sonucu oluşan kriz sonrasında iki ülke arasında gerçekleşen dış ticaret hacminin düştüğünü ayrıca sanayi üretim endeksi ve döviz kurundaki artmaların da dış ticaret hacminde düşmeye neden olduğunu tespit etmişlerdir. Benzer şekilde Durdağ vd. (2016), Türkiye Rusya arasındaki siyasi kriz sonucu Türkiye'den Rusya'ya yapılan ihracat oranının düştüğünü ifade etmişlerdir.

Siyasi krizlerin turizm üzerindeki etkileri ile ilgili olarak Tekin ve Çöpoğlu (2008) çalışmalarında Rusya ile yaşanan uçak krizinin ve Hollanda ile yaşanan politik krizin gelen turist sayılarını ve turizm gelirlerini istatistiksel olarak anlamlı ve olumsuz yönde etkilediğini bulmuşlardır. Bu olumsuz etkinin somut sonucu olarak Türkiye'nin Rusya ile yaşadığı kriz sonrası yaklaşık 455 milyon dolarlık, Hollanda ile yaşadığı kriz sonrasında ise yaklaşık 93 milyon dolarlık bir gelir kaybına uğradığını hesaplamışlardır. Aynı konuda Seçilmiş vd. (2017) yaptıkları çalışmada örnek olay analizi kapsamında Rusya ile yaşanan kriz anı ve sonrasında hem hükümetin hem de özel sektörün ortaya koyduğu kriz stratejilerini ve sonuçlarını analiz etmişlerdir. Çalışma sonucunda kriz aşamasında alınan önlemlerin yetersiz olması nedeniyle, Türkiye'nin %76 oranında Rus turist kaybı yaşadığı vurgulanırken, krizin diğer tarafı Rusya'nın da %50 oranında Türk turist kaybı yaşadığı ifade edilmiştir.

Bu çalışmalardan da anlaşıldığı üzere ülkeler arası siyasi ilişkiler ekonomik ilişkiler açısından da önemli bir belirleyicidir. Bu kapsamda görece daha güncel bir siyasi kriz olan Almanya krizinin kısa vadeli de olsa ekonomik etkilerinin araştırılması ve yukarıda bahsedilen çalışmalardan farklı olarak krizin dış ticaret ve turizm üzerindeki etkileri yanında doğrudan yatırımlar üzerindeki etkilerinin de ele alınması çalışmanın önemini arttıran unsurlardan biridir.

2. Dış Ticaret

2.1. Türkiye'nin Dış Ticaretinde Almanya'nın Yeri

Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi 2017 yılı verilerine göre, Türkiye'nin ihracatında Almanya ilk sırada iken, ithalatında ise ikinci sıradadır. Hem ihracat hem de ithalatta yaklaşık %9-10'luk bir paya sahip olması Almanya'nın Türkiye için çok önemli bir ticaret ortağı olduğunu göstermektedir.

Ülkeler	İhracat (Bin \$)	Payı (%)	Ülkeler	İthalat (Bin \$)	Payı (%)
<i>Almanya</i>	15.119.020	9,63	Çin	23.370.671	10,00
İngiltere	9.603.189	6,12	<i>Almanya</i>	21.301.887	9,11
BAE	9.184.173	5,85	Rusya Federasyonu	19.514.094	8,35
Irak	9.054.661	5,77	ABD	11.951.761	5,11
ABD	8.654.316	5,51	İtalya	11.304.888	4,84
İtalya	8.473.478	5,40	Fransa	8.070.914	3,45
Fransa	6.584.422	4,19	İran	7.492.104	3,20
İspanya	6.302.245	4,01	İsviçre	6.899.990	2,95
Hollanda	3.864.525	2,46	Güney Kore	6.608.875	2,83
İsrail	3.407.496	2,17	İngiltere	6.548.620	2,80
Genel İhracat Toplamı	156.994.294	100	Genel İthalat Toplamı	233.803.864	100,00

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri.

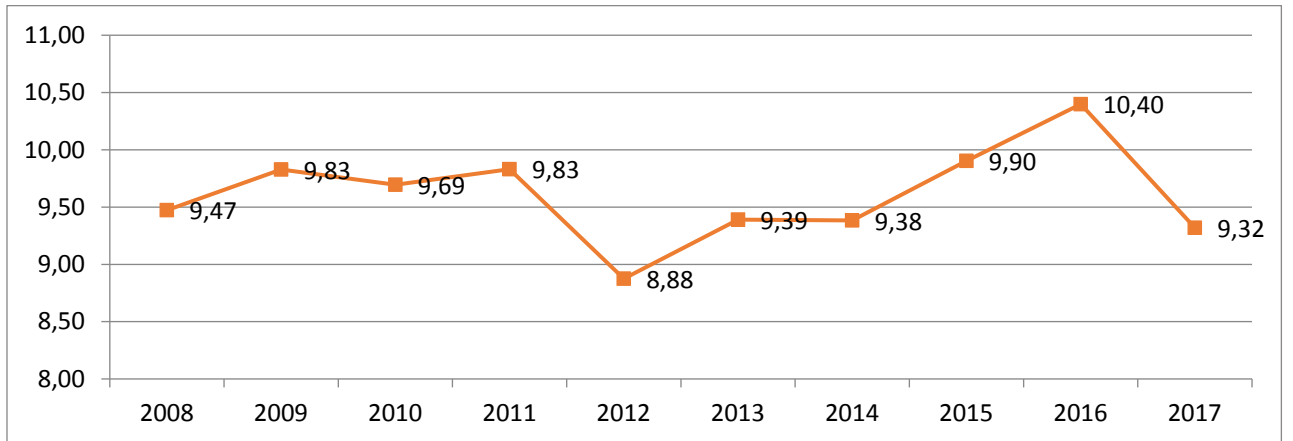
Tablo 2: Türkiye'nin ihracat ve ithalatında Almanya'nın payı (2008-2017)									
Yıllar	İHRACAT (Bin \$)			İTHALAT (Bin \$)			DIŞ TİCARET HACMİ (Bin \$)*		
	Genel Toplam	Almanya	Payı (%)	Genel Toplam	Almanya	Payı (%)	Genel Toplam	Almanya	Payı (%)
2008	132.027.196	12.951.755	9,81	201.963.574	18.687.197	9,25	333.990.770	31.638.952	9,47
2009	102.142.613	9.793.006	9,59	140.928.421	14.096.963	10	243.071.034	23.889.969	9,83
2010	113.883.219	11.479.066	10,08	185.544.332	17.549.112	9,46	299.427.551	29.028.178	9,69
2011	134.906.869	13.950.825	10,34	240.841.676	22.985.567	9,54	375.748.545	36.936.392	9,83
2012	152.461.737	13.124.375	8,61	236.545.141	21.400.614	9,05	389.006.878	34.524.989	8,88
2013	151.802.637	13.702.577	9,03	251.661.250	24.182.422	9,61	403.463.887	37.884.999	9,39
2014	157.610.158	15.147.423	9,61	242.177.117	22.369.476	9,24	399.787.275	37.516.899	9,38
2015	143.838.871	13.417.033	9,33	207.234.359	21.351.884	10,3	351.073.230	34.768.917	9,90
2016	142.529.584	13.998.653	9,82	198.618.235	21.474.989	10,81	341.147.819	35.473.642	10,40
2017	156.994.294	15.119.020	9,63	233.803.864	21.301.887	9,11	390.798.158	36.420.907	9,32

*Taraflarımızca hesaplanmıştır.

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri.

Tablo 2 ve Şekil 1'de görüldüğü gibi, 2016 ve 2017 yıllarında Türkiye ve Almanya arasında derinleşen siyasi krize rağmen Almanya'nın Türkiye'nin ihracatı içindeki payında ilgili yıllarda çok önemli bir düşüş gözlemlenmezken, ithalatı içindeki payında 2017 yılında 2016 yılına göre yaklaşık %1'in üzerinde bir düşüş yaşanmıştır. Bu düşüşün sonucu olarak dış ticaret hacmi içindeki payı da 2016 yılındaki %10,40 düzeyinden, 2017 yılında %9,32'ye düşmüştür. Bu durumun nedenlerinden birisi yaşanan siyasi kriz olarak değerlendirilebilir.

Şekil 1: Almanya'nın Türkiye dış ticaret hacmi içindeki payı (%)'nin seyri (2008-2017)

Kaynak: Tablo 2'ye göre çizilmiştir.

Tablo 3: Türkiye'nin Almanya ile olan ticaretinde dış denge (2008-2017)			
Yıllar	İhracat (Bin Dolar)	İthalat (Bin Dolar)	Dış Denge (Bin Dolar)
2008	12.951.755	18.687.197	-5.735.442
2009	9.793.006	14.096.963	-4.303.957
2010	11.479.066	17.549.112	-6.070.046
2011	13.950.825	22.985.567	-9.034.742
2012	13.124.375	21.400.614	-8.276.239
2013	13.702.577	24.182.422	-10.479.845
2014	15.147.423	22.369.476	-7.222.053
2015	13.417.033	21.351.884	-7.934.851
2016	13.998.653	21.474.989	-7.476.336
2017	15.119.020	21.301.887	-6.182.867

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri.

En büyük ticari ortağımız olan Almanya ile ikili ticaretimiz, tarihsel süreçte istisnai yıllar haricinde sürekli açık vermiştir. Tablo 3'te görüldüğü gibi, 2017 yılında Almanya ile dış ticaret açığımız yaklaşık 6,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı).

Tablo 4: Türkiye'nin Fasıllar Bazında Almanya'ya İhracatında İlk On Ürün (milyon dolar)			
GTİP NO	GTİP TANIMI	2017	2017 Pay (%)
	Genel Toplam	15.124.631	100
8703	Otomobil, steysin vagonlar, yarış arabaları	1.149.870	7,6
8409	İçten yanmalı, pistonlu motorların aksam-parçaları	1.023.744	6,8
8708	Kara taşıtları için aksam, parçaları	868.438	5,7
6109	Tişört, fanila, diğer iç giyim eşyası (örme)	687.635	4,5
6110	Kazak, süveter, hırka, yelek vb. eşya (örme)	456.760	3,0
8528	Televizyon alıcıları, video monitörleri ve projektörler	416.432	2,8
6204	Kadın/kız çocuk için takım, takım elbise, ceket vs.	371.378	2,5
8702	Toplu halde yolcu taşımağa mahsus motorlu taşıtlar	342.910	2,3
8704	Eşya taşımaya mahsus motorlu taşıtlar	317.014	2,1

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı

Türkiye'nin Almanya'ya ihracatının yaklaşık % 90'ı sanayi mamullerinden, yaklaşık %10'u tarım ve gıda ürünlerinden oluşurken, ithalatının %98'i sanayi mamullerinden, %2'si ise tarım ve gıda ürünlerinden oluşmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı). Tablo 4 ve 5'de görüldüğü gibi, ürün bazında ihracatta otomobil ve parçaları, tekstil ön plan da iken, ithalatta, otomobil ve parçaları, ilaçlar ve altın ön plandadır.

GTİP NO	GTİP TANIMI	2017	2017 Pay (%)
	Genel Toplam	21.302.140	100
8703	Otomobil, steysin vagonlar, yarış arabaları	2.961.087	13,9
8708	Kara taşıtları için aksam, parçaları	1.228.469	5,8
3004	Tedavide/korunmada kullanılmak üzere hazırlanan ilaçlar (dozlandırılmış)	496.439	2,3
7108	Altın (ham, yarı işlenmiş, pudra halinde)	393.306	1,8
8704	Eşya taşımaya mahsus motorlu taşıtlar	371.763	1,7
8408	Dizel, yarı dizel motorlar (hava basıncı ile ateşlenen, pistonlu)	361.292	1,7
8409	İçten yanmalı, pistonlu motorların aksam-parçaları	326.337	1,5
8541	Diotlar, transistörler vb. yarı iletkenler, piezo elektrik kristaller	324.108	1,5
8479	Kendine özgü fonksiyonlu makine ve cihazlar	303.620	1,4
3002	İnsan ve hayvan kanı, serum, aşı, toksin vb. ürünler	226.012	1,1

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı

2.2 Almanya Dış Ticaretinde Türkiye'nin Yeri

Ticaret Bakanlığı verilerine göre, Almanya ihracatında 2017 yılı itibari ile ilk üç sırada ABD, Fransa ve Çin yer alırken, Türkiye %1,7 payla 16. sırada yer almaktadır. Benzer şekilde Almanya'nın ithalatında yine Çin, Hollanda ve Fransa ilk üç sırayı alırken, Türkiye %1,6 ile yine 16. sırada yer almaktadır. Dolayısıyla Almanya, Türkiye'nin dış ticaretinde, ithalat ve ihracat açısından %9-10'luk payı ile en önemli ticaret ortağı konumunda iken, Almanya'nın dış ticaretinde Türkiye'nin payı hem ihracat hem de ithalatta %2'nin altında kalmaktadır.

Tablo 6 ve Tablo 7'de görüldüğü gibi Almanya'nın 2016-2017 döneminde tüm dünyaya yaptığı ihracat %7,8 oranında artarken, Türkiye'ye yönelik ihracatı %2,5 oranında düşmüştür. Bu düşüşün nedenlerinden birisi yaşanan siyasi kriz olarak değerlendirilebilir. Buna karşın Türkiye'nin Almanya'nın ithalatındaki payı ise 2016 yılındaki %1,6'lık düzeyini 2017 yılında da korumuştur.

Sıra	ÜLKELER	2015	2016	2017	2016-2017	2015	2016	2017
					Değişim	Pay	Pay	Pay
					%	%	%	%
	Dünya	1.328.549.134	1.340.752.046	1.444.917.997	7,8	100,0	100,0	100
1	ABD	126.565.882	118.604.735	125.946.884	6,2	9,5	8,8	8,7
2	Fransa	113.949.441	110.670.666	118.620.117	7,2	8,6	8,3	8,2
3	Çin	79.429.909	85.350.436	97.565.584	14,3	6,0	6,4	6,8
4	Birleşik Krallık	98.712.709	94.075.871	94.736.494	0,7	7,4	7,0	6,6
5	Hollanda	87.825.910	86.835.884	91.411.837	5,3	6,6	6,5	6,3
6	İtalya	64.360.574	67.282.567	73.891.224	9,8	4,8	5,0	5,1
7	Avusturya	64.512.479	65.391.038	70.306.979	7,5	4,9	4,9	4,9
8	Polonya	57.846.445	58.851.884	67.275.553	14,3	4,4	4,4	4,7
9	İsviçre	55.913.747	55.337.647	61.445.501	11	4,2	4,1	4,3
10	Belçika	45.351.173	45.770.876	49.837.550	8,9	3,4	3,4	3,4
16	Türkiye	24.796.825	24.886.055	24.267.679	-2,5	1,9	1,9	1,7

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı

Sıra	ÜLKELER	2015	2016	2017	2016-2017	2015	2016	2017
					Değişim	Pay	Pay	Pay
					%	%	%	%
	Dünya	1.057.616.386	1.060.672.017	1.168.326.054	10,1	100	100	100
1	Çin	103.348.242	105.289.753	113.604.848	7,9	9,8	9,9	9,7
2	Hollanda	97.476.692	92.488.678	95.436.950	3,2	9,2	8,7	8,2
3	Fransa	74.160.720	72.918.636	72.399.399	-0,7	7,0	6,9	6,2
4	ABD	68.423.395	65.815.687	68.915.533	4,7	6,5	6,2	5,9
5	İtalya	54.358.388	57.298.505	63.025.868	10	5,1	5,4	5,4
6	Polonya	49.594.142	51.481.976	57.675.326	12	4,7	4,9	4,9
7	Çek Cum.	43.476.874	46.918.963	52.166.896	11,2	4,1	4,4	4,5
8	İsviçre	47.827.929	49.643.686	52.061.769	4,9	4,5	4,7	4,5
9	Avusturya	41.196.922	42.502.366	46.140.253	8,6	3,9	4,0	3,9
10	Belçika	40.877.388	41.913.142	44.992.039	7,3	3,9	4,0	3,9
16	Türkiye	16.094.742	17.004.577	18.252.295	7,3	1,5	1,6	1,6

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı

3. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları

Almanya ile ekonomik ilişkilere sadece mal ve hizmet ticareti penceresinden bakmak oldukça dar kapsamlı bir bakış açıdır. Çünkü Türkiye’de bulunan Alman sermayeli firmalar Türkiye’nin dış ticaret ve istihdamında önemli rol oynamaktadır.

Türkiye ile siyasi anlamda kriz yaşayan Almanya, Türkiye’ye yapılan yabancı yatırımlarda ilk sırada yer alan bir ülkedir. Türkiye’de yaklaşık 6 bin Alman sermayeli firma bulunmakta olup bunlar yaklaşık 60.000 üzerinde istihdam yaratmaktadır. Özellikle Alman otomotiv sanayi için Türkiye, önemli bir pazar olduğu gibi aynı zamanda önemli bir üretim merkezi konumundadır. Dolayısıyla Türkiye’de yatırımı bulunan Alman şirketleri Türkiye’nin ihracatında da önemli rol oynamaktadır (Cumhuriyet Gazetesi, 2017).

Tarihsel süreçte 1980 yılından sonra Alman yatırımcılarının Türkiye’ye olan ilgisinin arttığı görülmektedir. 1980 yılına kadar Türkiye’de yalnızca 24 adet Federal Alman firması faaliyet gösterirken, bu rakam 2017 yılında 7151’e ulaşmıştır. Türkiye’de faaliyette bulunan Alman menşeli bu firmaların sektörel olarak, hizmetler ve imalat sanayinde yoğunlaştığı görülmektedir. İmalat sanayinde gıda, hazır giyim, kimyasal ürünler, elektrik-elektronik, makine imalat, taşıt araçları imalat ve taşıt araçları yan sanayi önemli paya sahipken, hizmetler sektöründe ise Alman yatırımcıların ticaret, turizm, haberleşme, bankacılık ve yatırım finansmanı gibi alt sektörlerle yöneldikleri görülmektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı).

Diğer taraftan 1960’lı yıllarda Almanya’ya başlangıçta “misafir işçi” olarak giden Türk vatandaşları, özellikle 1980’li yıllardan itibaren girişimciye yönelerek kendi iş yerlerini kurmuş ve işveren konumuna gelmişlerdir. Türkiye Avrupa Eğitim ve Bilimsel Araştırmalar Vakfı (TAVAK) tarafından yapılan araştırmaya göre, 2016 itibari ile Almanya’da 77 bin 200 Türkiye kökenli girişimci bulunmakta olup, bu işverenler Almanya ekonomisi için önemli düzeyde gelir ve istihdam sağlamaktadırlar. Almanya’daki Türk kökenli işveren girişimci sayısında görülen sürekli artış eğilimi dikkate alındığında yakın bir gelecekte firma sayısının 160 bini bulacağı, bu işletmelerde yaklaşık 720 bin kişiye iş imkânı sağlanacağı, yatırım hacminin 15 milyar Avro’ya ulaşacağı tahmin edilmektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı).

Tablo 6: Türkiye'ye Gelen Uluslararası Doğrudan Yatırım Tutarı (milyon ABD Doları)											
	ÜLKELER	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	TOPLAM (2002- 2018/ Nisan)	2002-2018/ Nisan Pay (%)
1	Hollanda	486	1.424	1.381	918	2.022	1.184	1.024	1.768	24.081	16,1%
2	ABD	323	1.401	439	326	334	1.619	338	171	11.437	7,6%
3	Avusturya	1.584	2.419	1.519	667	31	80	345	326	10.380	6,9%
4	İngiltere	245	906	2.044	300	1.051	585	974	324	9.980	6,7%
5	Lüksemburg	311	562	1.186	278	565	1.252	335	109	9.337	6,2%
6	Almanya	597	664	491	1.970	606	355	440	295	9.220	6,2%
7	İspanya	205	2.251	193	581	74	2.305	318	1.451	9.140	6,1%
8	Belçika	48	1.495	39	60	38	767	13	226	8.442	5,6%
9	Fransa	623	1.000	86	217	287	165	90	107	6.974	4,7%
10	Yunanistan	436	111	58	68	52	48	0	0	6.839	4,6%
11	Rusya	2	762	11	1.433	723	747	723	5	6.213	4,1%
12	Azerbaycan	12	1.266	338	803	884	839	661	1.009	6.026	4,0%
13	B.A.E.	104	89	52	176	115	80	26	35	4.190	2,8%
14	İtalya	25	111	154	148	488	180	87	124	3.120	2,1%
15	Japonya	347	231	106	439	257	314	454	295	2.682	1,8%

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı, Uluslararası Doğrudan Yatırımlar İstatistikleri.

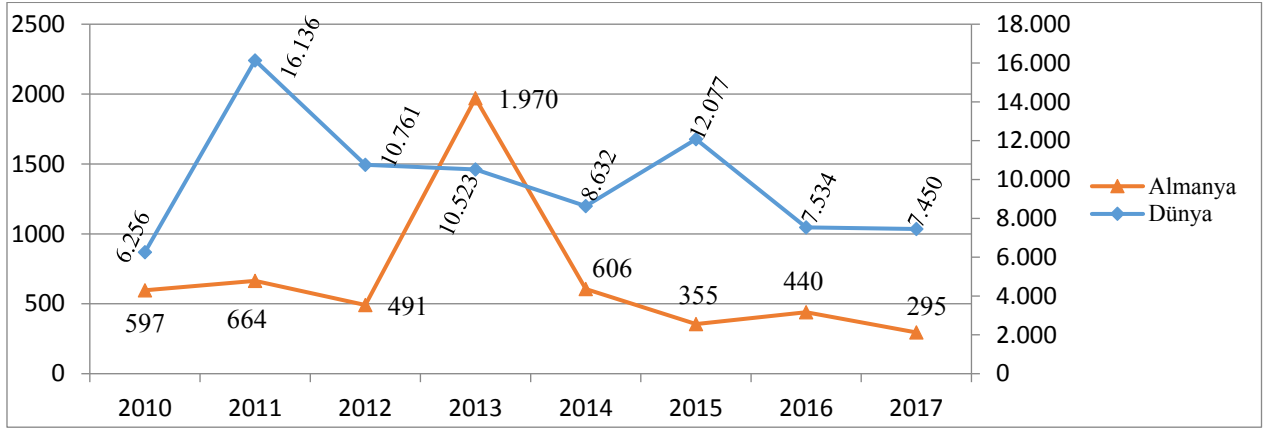
Tablo 6'da görüldüğü gibi, 2002-2018/Nisan döneminde, Türkiye'ye uluslararası doğrudan yatırım yapan ülkeler içinde ilk sırada yaklaşık %16'lık pay ile Hollanda yer alırken, Almanya, %6,2 payla, 6. sırada yer almaktadır.

Tablo 7: Türkiye'ye Tüm Dünya ve Almanya'dan Gelen Uluslararası Doğrudan Yatırım Tutarının Seyri (2010-2017)									
Yıllar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
Dünya	6.256	16.136	10.761	10.523	8.632	12.077	7.534	7.450	
Almanya	597	664	491	1.970	606	355	440	295	
Almanya'nın Payı (%)*	9,54	4,12	4,56	18,72	7,02	2,94	5,84	3,96	

*Tabloya göre tarafımızca hesaplanmıştır.

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı, Uluslararası Doğrudan Yatırımlar İstatistikleri.

Şekil 2: Türkiye'ye Tüm Dünya ve Almanya'dan Gelen Uluslararası Doğrudan Yatırım Tutarının Seyri (2010-2017) (milyon ABD Doları)

Kaynak: Tablo 7' ye göre çizilmiştir.

Grafikte görüldüğü gibi, Almanya'dan gelen Uluslararası Doğrudan Yatırım (UDY) tutarının 2013 yılında zirveye çıkmasına karşın daha sonraki süreçte genellikle bir azalış seyri izlediği görülmektedir. 2015-2016 döneminde bir artış göze çarpmasına karşın 2017 yılında çok keskin bir düşüş olmuştur. 2016-2017 döneminde dünya genelinden Türkiye'ye yönelik UDY tutarın da ki azalış yaklaşık % 1 düzeyinde iken, aynı dönemde Almanya'dan gelen UDY tutarı yaklaşık %33 azalmıştır. Bu azalışın nedenlerinden birisi iki ülke arasında yaşanan siyasi kriz olabilir.

Benzer şekilde Türkiye'de yerleşik kişilerin yurt dışı doğrudan yatırımlarının seyrini incelediğimizde yatırımların 2017 yılı itibari ile %81'inin Avrupa'ya gittiği görülmektedir. Avrupa ve Almanya'ya giden doğrudan yatırımların dünya geneli içindeki payı incelendiğinde 2014 yılından sonra 2017 yılına kadar istikrarlı şekilde arttığı görülmektedir. Bu durum Türkiye'den Almanya'ya yönelen yatırımların iki ülke arasındaki siyasi krizden etkilenmediği şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 8: Yurtdışında Yerleşik Kişilerin Yurtdışındaki Doğrudan Yatırımları- Coğrafi Dağılım (Milyon ABD doları)						
Yıllar	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Avrupa	17.300	19.602	20.653	21.071	24.457	30.891
Almanya	1.063	1.443	1.363	1.130	1.347	1.684
Toplam (Dünya Geneli)	27.513	29.918	33.938	27.671	30.966	37.989
Avrupa'nın Dünya Geneli İçindeki Payı (%)*	62,88	65,52	60,86	76,15	78,98	81,32
Almanya'nın Dünya Geneli İçindeki Payı (%)*	3,86	4,82	4,02	4,08	4,35	4,43
*Taraflımızca hesaplanmıştır.						
Kaynak: TCMB, Uluslararası Yatırım Pozisyonu.						

4. Turizm

TÜRSAB istatistiklerine göre Almanya, önemli sayıda Türk vatandaşı barındırmasının da etkisiyle, 2017 yılında %14,6 paya sahip Rusya'dan sonra, %11'lik payı ile Türkiye'ye en çok turist gönderen ikinci ülke konumundadır. Tablo 9'da görüldüğü üzere 2015-2017 döneminde gerek Avrupa gerek Almanya'dan Türkiye'ye gelen turist sayıları azalış eğiliminde olmuştur. Almanya'dan gelen turist sayısında 2015-2016 döneminde görülen yaklaşık %30'luk azalış doğal karşılanabilir. Çünkü bu azalış hem dünya hem de Avrupa geneli için aynı düzeyde olmuştur. Fakat 2016-2017 döneminde dünya genelinden gelen turist sayısı yaklaşık %28 artarken, Almanya'dan gelen turist sayısı ise yaklaşık %8 gibi önemli bir düzeyde azalmıştır. Aynı dönemde Avrupa geneli için %0,1 gibi çok az bir azalış söz konusu olmuştur. 2017 yılında Almanya'dan gelen turist sayısındaki bu keskin azalışta iki ülke arasındaki krizin etkili olduğu söylenebilir.

Tablo 9: Almanya, Avrupa ve Tüm Dünya Ülkelerinden Türkiye'ye Gelen Turistlerin Sayılarındaki Değişim (2015-2017)								
Milliyet	Yıllar			Milliyet Payı (%)			% Değişim Oranı	
	2015	2016	2017	2015	2016	2017	2016/2015	2017/2016
Almanya	5.580.792	3.890.074	3.584.653	15,40	15,34	11,06	-30,30	-7,85
Toplam Avrupa	19.102.424	13.161.876	13.148.492	52,70	51,92	40,57	-31,10	-0,10
Yabancı Toplamı	36.244.632	25.352.213	32.410.034	100,00	100,00	100,00	-30,05	27,84

Kaynak: TÜRSAB İstatistikleri.

Tablo 10'da Türk vatandaşlarının dünya geneli ve Almanya bağlamında yurt dışına seyahatlerinin payı görülmektedir. Almanya'ya giden Türk vatandaşı sayısı 2015-2016 döneminde yaklaşık %11 artarken, dünya genelinde %13'lük azalış olmuştur. Buna karşın 2016-2017 döneminde durum tersine dönerek dünya genelinde seyahat eden Türk vatandaşı sayısı %17 artarken, Almanya'ya seyahat eden vatandaş sayısı yaklaşık %15 azalmıştır. Bu azalış yine iki ülke arasındaki krize bağlanabilir.

Tablo 10: Gidilen Ülkelere Göre Yurt Dışına Giden Vatandaşlar (2014-2017)						
Ülke	2014	2015	2016	2017	2016/2015 Değişim (%)*	2017/2016 Değişim (%)*
Toplam	8.363.966	9.256.486	8.062.065	9.440.457	-12,90	17,1
Almanya	493.592	477.927	531.933	452.412	11,30	-14,95
Almanya'nın Payı (%)*	5,9	5,16	6,6	4,79	27,79	-27,37

*Taraflımızca hesaplanmıştır.

Kaynak: TÜİK, Turizm İstatistikleri.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu gün dünyanın en önemli göç koridorlarından birisini oluşturan Türkiye ve Almanya arasındaki siyasi ilişkiler 2016 Haziranında Almanya Federal Meclisi'nin, 1915 olaylarını 'soykırım' olarak niteleyen tasarımı kabul etmesiyle gerilmeye başlamış ve kriz 2017 yılında daha da derinleşmiştir. Bu siyasi kriz sürecinin, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere yansımaları muhtemeldir. Bu yansımaların boyutlarının kısa dönemde hangi düzeyde olduğu, dış ticaret, doğrudan yabancı sermaye yatırımı ve turizm alanlarında ele alınmıştır.

Dış ticaret: Dış ticaret alanındaki gelişmeleri Türkiye penceresinden değerlendirdiğimizde; Almanya, Türkiye'nin en önemli ticaret ortağı konumundadır. TÜİK verilerine göre ihracat ve ithalatta dolayısıyla dış ticaret hacminde %9-10'luk paya sahiptir. Buna karşın Almanya'nın dış ticaretinde Türkiye'nin payı, Ticaret Bakanlığı verilerine göre hem ihracat hem de ithalatta %2'nin altında kalmaktadır.

Son dönemde yaşanan siyasi kriz nedeniyle Türkiye'nin Almanya'ya ihracat oranında önemli bir azalma olmamasına karşın, Almanya'dan yapılan ithalat oranında 2017 yılında 2016 yılına göre %1'lik düşüş yaşanmıştır. Almanya tarafından duruma baktığımızda ise Almanya'nın 2016-2017 döneminde tüm dünyaya yaptığı ihracat %7,8 oranında artarken, Türkiye'ye yönelik ihracatı %2,5 oranında düşmüştür. Buna karşın Türkiye'nin Almanya'nın ithalatındaki payı 2017 yılında değişmemiştir.

Dolayısıyla iki ülke arasında son dönemde yaşanan siyasi krize rağmen Türkiye'nin ihracatında Almanya'nın payında (Almanya'nın ithalatında Türkiye'nin payında) önemli bir değişiklik olmamasına karşın, Türkiye'nin ithalatında Almanya'nın payı (Almanya'nın ihracatında Türkiye'nin payı) 2017 yılı itibari ile düşmüştür. Bu durum yaşanan siyasi krizin etkisi olarak değerlendirilebilir.

Doğrudan yabancı sermaye yatırımları: Türkiye'de yaklaşık 6 bin Alman sermayeli firma faaliyet göstermekte olup, bu firmalar yaklaşık 60.000 üzerinde istihdam yaratmaktadır. Özellikle Alman otomotiv sanayi için Türkiye önemli bir pazar olmasının yanında önemli bir üretim merkezi konumundadır (Cumhuriyet Gazetesi, 2017). Ticaret Bakanlığı verilerine Türkiye'ye uluslararası doğrudan yatırım yapan ülkeler içinde Almanya, 2002-2018/Şubat dönemi için %6,2 payla, 6. sırada yer almaktadır.

Almanya'dan Türkiye'ye gelen uluslararası doğrudan yatırım (UDY) tutarının 2013 yılında zirveye çıkmasına karşın daha sonraki süreçte genellikle bir azalış seyri izlediği görülmektedir. 2015-2016 döneminde bir

artış göze çarpmasına karşın 2017 yılında çok keskin bir düşüş olmuştur. 2016-2017 döneminde dünya genelinden Türkiye'ye yönelik UDY tutarın da ki azalış yaklaşık % 1 düzeyinde iken, aynı dönemde Almanya'dan gelen UDY tutarı yaklaşık %33 azalmıştır. Bu önemli azalışın nedenlerinden birisi iki ülke arasında yaşanan siyasi kriz olabilir.

Ticaret Bakanlığı verilerine göre 2016 yılı için Almanya'da 77 bin 200 Türkiye kökenli girişimci bulunmaktadır. Almanya'daki Türk kökenli işveren girişimci sayısında görülen sürekli artış eğilimi dikkate alındığında yakın bir gelecekte firma sayısının 160.000 bulacağı, bu işletmelerde yaklaşık 720 bin kişiye iş imkânı sağlanacağı tahmin edilmektedir. TCMB verilerine göre Türkiye'de yerleşik kişilerin yurt dışı doğrudan yatırımlarının seyrini incelediğimizde Türkiye'den Almanya'ya yönelen yatırımların 2014 yılından sonra 2017 yılına kadar istikrarlı şekilde arttığı dolayısıyla iki ülke arasındaki siyasi krizden etkilenmediği görülmektedir. .

Turizm: TÜRSAB istatistiklerine göre bir değerlendirme yaptığımızda, Almanya önemli sayıda Türk vatandaşı barındırmasının da etkisiyle, 2017 yılında Rusya'dan sonra %11'lik payı ile Türkiye'ye en çok turist gönderen ikinci ülke konumundadır. Son dönemdeki turist akımlarını incelediğimizde Almanya'dan gelen turist sayılarının 2015-2017 döneminde azalış eğiliminde olduğu görülmektedir. Almanya'dan gelen turist sayısında 2015-2016 döneminde yaşanan yaklaşık %30'luk azalış doğal karşılanabilir. Çünkü bu azalış hem dünya hem de Avrupa geneli için aynı düzeyde olmuştur. Fakat 2016-2017 döneminde dünya genelinde gelen turist sayısı yaklaşık %28 artarken, Avrupa'nın genelinden gelen turist sayısında %0,1 gibi oldukça düşük düzeyde bir azalış mevcuttur. Almanya için ise bu azalış yaklaşık %8 gibi önemli bir düzeyde olmuştur.

TÜİK verilerine göre, Türk vatandaşlarının dünya geneli ve Almanya'ya yaptıkları seyahatleri incelediğimizde ise 2015-2016 döneminde dünya geneline yapılan seyahatlerde yaklaşık %13'lük azalış görülürken, Almanya'ya giden Türk vatandaşı sayısı yaklaşık %11 artmıştır. Fakat krizin derinleştiği 2016-2017 döneminde durum tersine dönerek dünya genelinde seyahat eden Türk vatandaşı sayısı %17 artarken, Almanya'ya seyahat eden vatandaş sayısı yaklaşık %15 azalmıştır. Dolayısıyla gerek Almanya'dan Türkiye'ye gelen gerekse Türkiye'den Almanya'ya giden turist oranının 2016-2017 döneminde azalması iki ülke arasındaki krizin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Kaynaklar

ARTUKOĞLU, Oğuzhan Sökmen (2005), *Yurtdışı İşçi Tasarruflarının Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Banka Sistemi ve Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri*, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, İşçi Dövizleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

BOZKIR SERDAR, Aysu (2013), “Sosyal Politika Kavramı, Tarihsel Gelişimi ve Türkiye’de Sosyal Politika”, *Sosyal Politika* (Editörler: Aysen Tokol ve Yusuf Alper) içinde, Dora Yayınevi, 4. Baskı, Bursa, s. 1-70.

CAN, Esin, YILDIRIM ÖZMUTLU, Saniye, AYKAÇ, Cansu (2018), “Türkiye - Rusya Uçak Krizi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Kongresi*, (26 & 27 Nisan 2018), 14-16.

CUMHURİYET GAZETESİ (2017), “Türkiye’de Alman sermayeli 6 bin firma 60 bin istihdam yaratıyor”, Yayınlanma tarihi: 20 Temmuz 2017 Perşembe, 13:04, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/ekonomi/785573/Turkiye_de_Alman_sermayeli_6_bin_firma_60_bin_istihdam_yaratiyor.html, Erişim Tarihi: 13.05.2018.

DURDAĞ, Celil, DENİZ, Şafak Ü., ÖZSOY, Çağla, SARGIN, Sevda (2016), “The Effect of Political Crisis between Countries on International Trade and International Logistics: A Qualitative Study on Turkey-Russia Relations”, *Journal of Economic and Social Thought*, Volume 3, Issue 4.

GAZETE DUVAR (2017), “6 maddede Türkiye-Almanya krizi”, 18 Ağu 2017, <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2017/08/18/6-maddede-turkiye-almanya-krizi/>, Erişim Tarihi: 13.05.2018.

HASTÜRK, Mesut (2016), “Almanya’da Türk Nüfusu 2,8 Milyon”, Avrupa Sabah, 09 Aralık 2016, <http://www.sabah.de/gundem/2014/11/14/almanyada-turk-nufusu-28-milyon>, Erişim Tarihi: 12.05.2018.

İŞYAR, Ömer Göksel (2008), “Definition and Management of International Crises”, *PERCEPTIONS* (Winter 2008).

KANDEMİR, Orhan (2011), “Lewis Modeli ve Gelişmekte Olan Ülkeler: Türkiye İçin Bir Değerlendirme”, *Akademik Bakış Dergisi* Sayı 23.

KASTNER, Scott L. (2007), “When Do Conflicting Political Relations Affect International Trade?”, *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 51, No. 4 (Aug., 2007), pp. 664-688.

LEWIS, W.A. (1954), “Economic Development with Unlimited Supplies of Labour”, *Manchester School of Economic and Social Studies* 22:139-91, (Çev., Metin Berk), *İktisadi Kalkınma Seçme Yazıları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları (1966), Ankara.

ÖZDEMİR, Özge (2017), “5 Soruda Türkiye-Almanya Gerginliği”, BBC Türkçe, 8 Mart 2017, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39195915>, Erişim Tarihi: 13.05.2018.

SEYİDOĞLU, Halil (2013), *Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulama*, 19. Baskı, Güzem Can Yayınları, İstanbul.

SEÇİLMİŞ, Cihan, KILIÇ, İlker, DOĞANTEKİN, Ali (2017), “Siyasi Krizlerin Turizme Etkisi ve Bir Kriz Yönetim Modeli Önerisi”, *The First International Congress on Future of Tourism: Innovation, Entrepreneurship and Sustainability*, ss. 498-505.

TCMB, *Uluslararası Yatırım Pozisyonu*,

<http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+İlgili+Istatistikler/Uluslararası+Yatırım+Pozisyonu/>, Erişim Tarihi: 15.06.2018.

T.C. TİCARET BAKANLIĞI, *Almanya*, https://www.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Almanya/ekonomik-gorunum?_afLoop=32058691050487792&_afWindowMode=0&_afWindowId=kf7acorxj&_adf.ctrl-state=vx2ysv4b_217#!%40%40%3F_afWindowId%3Dkf7acorxj%26_afLoop%3D32058691050487792%26_afWindowM ode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dvx2ysv4b_221, Erişim Tarihi: 29.07.2018.

T.C. TİCARET BAKANLIĞI, *Uluslararası Doğrudan Yatırımlar İstatistikleri*,

https://www.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/yatirim/uluslararasıYatirim/uluslararası-dogrudan-yatirim?_afLoop=31903646924333732#!%40%40%3F_afLoop%3D31903646924333732%26_adf.ctrl-state%3Dvyuhtzrhf_402, Erişim Tarihi: 27.07.2018.

TEMİZGÜNEY, Firdes (2017), “Erzurum’dan Almanya’ya İşçi Göçleri”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*- TAED-60 (Eylül).

TEKİN, Erol ve ÇÖPOĞLU, Muhammed Onur (2018), “Uluslararası Politik Krizlerin Küçük ve Orta Büyüklükteki Konaklama İşletmelerine Etkisi”, *GÜSBED, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 22, 393-411.

TÜRSAB İSTATİSTİKLERİ, <https://www.tursab.org.tr/tr/turizm-verileri/istatistikler>, Erişim tarihi: 13.05.2018.

TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri*, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046, Erişim tarihi: 26.07.2018.

TÜİK, *Turizm İstatistikleri*, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1072, Erişim Tarihi: 15.06.2018.

WORLD BANK (2011), “Top Migration Corridors, 2010”, *Migration and Remittances Factbook 2011*, <http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1199807908806/Top10.pdf>, Erişim tarihi: 15.06.2018.

WORLD BANK (2016), *Migration and Remittances Factbook 2016* (Third Edition), <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/23743/9781464803192.pdf>, Erişim Tarihi: 15.06.2018.